
Mirko NAJMAN

STRADANJE OSJEČKIH JEVREJA

Rođen je 11. maja 1921. godine u Osijeku (Donji Grad), od oca Mavra Najmana (Max Neumann) i majke Gizele Najman, rođene Kraus. Imao je dve sestre, Nadu i Veru. Otac, majka i sestra Vera stradali su u logoru Aušvic. Članovi šire porodice stradali su u logoru Jasenovac. Sestra Nada, udata Fišer, živi u SAD.

Osnovnu školu i prvi razred gimnazije završio je u Beču, u koji se porodica preselila i u kojem je otac imao bakalnicu. Godine 1932. porodica se vratila u Osijek. Od 1950. do penzionisanja 1974.

godine radio je u preduzećima vojne industrije.

Oženjen je Margitom, rođenom Lovrenčić. Ima sina Vladimira i unučad Veru i Branka.

Juna 1945, posle višegodišnjeg učešća u NOVJ, dobio sam prvo odsustvo, koje sam nameravao da iskoristim da posetim moj rodni Osijek. Nadao sam se da ću saznati nešto o sudbini mojih roditelja: oca Mavre Najmana (Max Neumanna), majke Gizele, rođene Kraus, i sestre Vere. Od mog bekstva iz logora Tenje, odnosno Osijeka, juna 1942, nisam ništa čuo o sudbini moje porodice. Neki poznanici tvrdili su mi da su osječki Jevreji odvedeni avgusta 1942. godine u Jasenovac, gde su stradali. Godine 1946. dobio sam, za roditelje i sestru, zvanične smrtovnice iz kojih proizilazi da su stradali 31. avgusta 1942. godine u Jasenovcu.

U knjizi „Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic“, izdanje ICI iz 1989. godine, dat je spisak Jugoslovana koji su bili u logoru Aušvic, među kojima se nalaze imena mojih roditelja i sestre Vere, kao i veoma velikog broja Jevreja iz Osijeka i okoline. Od kako sam pročitao tu knjigu, počeo sam da prikupljam materijal o stradanju osječkih Jevreja da bih izneo svoja sećanja i sećanja drugih na stradanja naših sugrađana – Jevreja.

To je moj dug prema roditeljima, rođacima i prijateljima stradalim u holokaustu Jevreja Hrvatske.

Od 1935. do 1940. bio sam član cionističke organizacije Hašomer hacair i Agudat hanoar haivri „Akiba“. Po završetku Državne trgovačke akademije u Osijeku, upisao sam EKVŠ (odnosno Ekonomski fakultet) u Beogradu i povezao se sa cionističkom organizacijom u Beogradu (Akiba).

Oktobra 1940. Vlada Kraljevine Jugoslavije donele je propise kojima su, između ostalog, uspostavljene diskriminacione mere protiv Jevreja. Jedan od propisa bio je i „Numerus clausus“, po kome su Jevreji mogli da se upisuju u srednje i više škole samo proporcionalno broju stanovnika. Pošto je i mene pogodio taj propis, zaposlio sam se kod osječke firme „Štajn i drug“, a kasnije u fabrici „Silk-Teks“. Posle demonstracija 27. marta 1941. u Beogradu, kojima je narod izrazio bunt protiv potpisivanja Trojnog pakta, po nagovoru roditelja vratio sam se 4. aprila u Osijek, jer se naslućivao skori napad Nemaca na Jugoslaviju. Već 12. aprila 1941. nemačka vojska ušla je u grad.

OKUPACIJA

Mi, Jevreji i Srbi, sa strahom i zaprepašćenjem posmatrali smo frenetično pljeskanje i oduševljenje naših sugrađana Hrvata prilikom ulaska nemačkih trupa u naš grad. Radost nisu krili, jer su dolazak Nemaca dočekali kao ostvarenje njihovog „vekovnog sna“ – stvaranja „Nezavisne Države Hrvatske“. Uz ustaše, i Kulturbundovci (članovi udruženja nemačke manjine), naoružani oružjem bivše jugoslovenske vojske, počeli su odmah da zavode režim „reda, rada i čistoće rase“.

Naoružanje bivše jugoslovenske vojske, kao i drugi vojni materijal, skupljeni su u bivšem oficirskom domu u „Tvrđavi“ (deo Osijeka). Tamo smo (20–30 Jevreja i Srba) odmah po okupaciji morali da idemo na prisilni rad. Jevreji su morali da idu i na druge vrste prisilnog rada, a uvedeni su i razni vidovi pljačke. Poseban oblik pljačke osječkih, a i drugih Jevreja širom tzv. NDH, bila je „kontribucija“. Ovaj vid

pljačke opisao je moj ujak dr Lavoslav Kraus u knjizi „Susreti i sudbine“ na sledeći način:

„U travnju 1941. god. sam noću kulturbundaškim bajonetima bio odveden u Židovsku školu, u prazan stan u kojem su 53 godine stanovali roditelji moje žene (nadrabin dr Simon Ungar) i u kojem je ona proživela svoju mladost. Tu je bilo sakupljeno i čuvano oko 40–50 „otmenijih i bogatijih“ Židova. Jedne večeri proneo se glas, da ćemo svi, u dva sata noću biti streljani.

Ovo prvo hapšenje završilo se nakon nekoliko nedelja novčanom učenom, što su nazvali „kontribucijom“. Od nekog su podigli po 500.000 dinara (Napomena M. N.: početnik prof. gimnazije 1941. god. imao je platu oko 900 dinara), a od mene samo 25.000. Čuo sam da je tu „kontribuciju“ Kulturbund podelio sa ustaškom organizacijom.

Koliko se sećam, bilo je još nekoliko „kontribucija“ i to tako, što su „vlasti“ odredile iznos koji Jevreji moraju sakupiti, a Jevrejska opština je morala izvršiti podelu na pojedince, vodeći računa o materijalnim mogućnostima svojih članova.

Već prvih dana okupacije, vršeno je sknavljenje osječkih jevrejskih grobalja u Gornjem i Donjem gradu. Sećam se i kad je spaljena gornjogradska sinagoga, zajedno sa zgradom u kojoj su bile smeštene jevrejske društvene organizacije. Organizatori te paljevine bili su kulturbundovci Franjo Kolar i Anton Piler.

Dok je rulja okupljena oko sinagoge urlala protiv Jevreja, posmatrajući sinagogu u plamenu, nekoliko vatrogasnih kola stajalo je u blizini. Vatrogasci su pazili da se požar ne proširi na okolne, nejevrejske zgrade.

Osam dana po okupaciji, organizovane su antijevrejske demonstracije u Osijeku, u režiji kulturbundovaca. Demonstranti su nosili transparente sa antijevrejskim natpisima. Po sećanju Vladimira Kona, nekadašnjeg potpredsednika Jevrejske opštine Osijek, kao i dr Vinskoga, prve nedelje avgusta 1941. g. odvedeno je iz Osijeka oko 250 jevrejskih omladinaca u pravcu Zagreba. Odvedeni su u Gospić i pogubljeni nad ponorom jame Jadovno.

Dr Jaša Romano, u svojoj knjizi „Jevreji Jugoslavije 1941–43“, str. 92, navodi razne mere za legalizaciju pljačke jevrejske imovine, a u Osijeku su donošeni i lokalni propisi protiv Jevreja za okrug Osijek. Tako, između ostalog, Jevrejima je u načelu bilo zabranjeno da se voze tramvajem, da pohađaju gradska kupališta i voze se čamcima (da ne bi prešli preko Drave, na mađarsku stranu). Bez žute oznake Jevreji se nisu smeli nigde kretati, osim u svom stanu. Bilo im je zabranjeno da

kupuju na pijaci pre 10 časova (posle 9 časova, u ta ratna vremena, moglo se slabo šta naći), a kupovinu u radnjama mogli su da obave samo od 3 do 5 sati popodne. Takođe, Jevrejima je bilo zabranjeno posećivanje pozorišta, bioskopa, kafana, gostionica i bifea, kao i da sede na javnim klupama i izlaze u parkove. Nije im bilo dozvoljeno ni sastajanje po privatnim stanovima, kretanje ulicama centra Osijeka ako ne stanuju u njima; ulicama van središta grada mogle su da se kreću zajedno najviše po dve osobe.

Teško je nabrojati sve što je Jevrejima bilo zabranjeno. Pomenu tim zabranama treba dodati i zabranu posećivanja berbernica (izuzev od 10,30 do 12 časova prepodne), sastajanje i druženje sa „arijevka-ma“, posedovanje radio i fotoaparata, koje su morali da predaju. Prilikom održavanja ustaških ili nemačkih manifestacija, Jevrejima je bilo zabranjeno da napuštaju svoje domove. Sve te mere bile su propraćene odgovarajućim novčanim kaznama ili kaznama zatvora.

U vreme stambene krize, jedna od najtežih mera bila je prisilno prešeljivanje Jevreja iz stanova u centru u ulice na periferiju. Ova mera je bila praćena raznim vidovima pljačke Jevreja – plaćanjem „otkupnine“, troškova selidbe, kako svojih stvari tako i stvari onoga ko je „ustupio“ mali stan za jevrejski veći, i na druge načine.

Sve jevrejske radnje dobile su tzv. „poverenike“, što je praktično značilo da vlasnik-Jevrejin ne sme raspolagati svojom imovinom, a ako bi ostao da radi u toj radnji – ili preduzeću – radio bi kao nameštenik.

Protivjevrejska propaganda, vršena je preko „Hrvatskog lista“, koji je publikovao sve odredbe protiv Jevreja, a svaki drugi-treći dan objavljivao bi neki antisemitski članak. Pod pritiskom vlasti, a posebno ustaša i kulturbundovaca – na radnjama su se pojavljivali natpisi „Židovi nepoželjni“, a u kafanama „Židovima ulaz zabranjen“.

Za logor Jasenovac saznao sam u leto 1941. godine. Naime, kod mog oca je do proglašenja NDH radio, kao trgovački pomoćnik, neki Đuro, koji je bio „mačekovac“ a posle aktivni ustaša. Jednog dana, u avgustu, u očevoj radnji pojavio se Đuro, u ustaškoj uniformi, i pozvao me da pođem s njim u magazin, koji se nalazio pored radnje. Ispričao mi je o grozotama koje se dešavaju u Jasenovcu savetujući me da „ako ikad budu hteli da te odvedu u Jasenovac – beži; bolje da te u bekstvu ubiju, nego da živ stigneš tamo“.

Nakon nekog vremena došlo je naređenje da se moramo seliti iz našeg stana, pored radnje, u manji stan, pa smo se morali lišiti dela nameštaja. Posle dva-tri meseca, dok sam bio na radu u Tenju, moji roditelji su, po nalogu ustaških vlasti, morali po drugi put da se presele,

ovog puta negde na periferiju, u jednosobni stan. Opet je otac morao da deo stvari razdeli poznanicima. Za selidbu sam saznao nekoliko dana posle preseljenja, i izmolio da posetim roditelje. Tada sam poslednji put video baku (majčinu majku), koja je živela sa nama. Umr-la je nekoliko dana posle selidbe, iznenada. Sprovodu nisam mogao prisustvovati, pošto me nisu pustili sa rada. Prilikom ove poslednje po-sete, zatekao sam majku kako leži, šlogirana. Nije mogla da govori sa mnom, samo su joj suze tekle niz lice, dok je zdravom desnom rukom stiskala moju ruku. Bio je to moj poslednji susret sa bakom, majkom, ocem i sestrom Verom.

RAD JEVREJSKE OPŠTINE U OSIJEKU ZA VREME OKUPACIJE

Za vreme Kraljevine Jugoslavije, Jevrejska opština Osijek svoj rad je, uglavnom, posvetila verskim i karitativnim pitanjima. Dolaskom tzv. NDH sve se promenilo, služba božja se više nije održavala, zavladao je haos među osječkim Jevrejima. Svu dokumentaciju Opštine, kao i popis Jevreja i pripadnika lože „Bnei Brit“ pokupili su Kulturbundovci. Pokupili su naravno i sav novac Jevrejske opštine. Kulturbundovcima je išlo u račun postojanje Jevrejske opštine, jer su imali kontrolu nad Jevrejima, provodili pljačku i sukcesivno unište-nje Jevreja.

Prvu kontribuciju Kulturbundovci su proveli mimo Jevrejske opštine. Kad su ustaše videle koliko para su Kulturbundovci uzeli od Jevreja, dolazi do borbe među njima oko prevlasti nad Jevrejskom opštinom. Zato ustaške političke vlasti postavljaju svog poverenika – Ivu Hočevara i time oduzimaju kontrolu Kulturbundovcima nad Jevrejskom opštinom. Oni imenuju novu Opštinsku upravu na čelu sa Belom Fridmanom i sekretarom Slavkom Klajnom. Ustaše raspisuju novu kontribuciju od 20 miliona kuna. Poverenik Hočevar dozvoljava da Jevreji rešavaju nametnute im obaveze po sopstvenom nahođenju, s tim da izvrše ono što se od njih traži. Rešenjem vlasti NDH uveden je jevrejski verski porez, čime se dolazi do izvesnih sredstava, iz kojih se izdržava Opština i omogućava rad jevrejske škole kao i pomoć Jevrejima u logorima.

Pošto su jevrejska deca isterana iz redovnih škola, osnovana je u Osijeku jevrejska Osnovna škola i šestogodišnja Realna gimnazija. Nastavnici su bili jevrejski učitelji i profesori, koji su bili izbačeni sa posla.

Unutar opštine, stvaraju se razni odbori: kontribicioni, socijalni, školski, poreski, finansijski, odbor za prisilni rad i „skrb za logore“.

Izbacivanjem Jevreja iz boljih stanova, izvestan broj porodica našao se gotovo na ulici. Stoga je opština formirala odbor koji je rešavao stambena pitanja na taj način što bi dodeljivao drugi stan ili koncentrisao više porodica u jednom stanu.

U međuvremenu se, unutar ustaških redova, vodila borba za mesto poverenika Jevrejske opštine. Položaj odbornika u Jevrejskoj opštini, kao i Jevreja u celosti, zavisio je od poverenika i trenutne protivjevrejske politike u Osijeku. Međutim, Kulturbundovci su ipak i dalje „ispod žita“ imali glavnu reč.

I pored stalnih promena u odnosima prema Jevrejima, dve institucije opštine su sve do „konačnog rešenja jevrejskog pitanja u Osijeku“ preživlele sve te promene: „skrb za logore“ ili kako se još zvala „leteća ekipa“ i „pučka (narodna) kuhinja“.

Prema sećanju Vlade Salcbergera „leteća ekipa“ delovala je u periodu od oktobra-novembra 1941. do maja 1942. godine, kada je Vlado napustio Osijek, ali on veruje da su pojedini članovi ekipe delovali sve do odvođenja u logore. Rad ekipe počeo je onda kada su porodice izgubile kontakte sa svojim, deportiranim, po njihovom odvođenju iz Gospića u Jasenovac. Naime, deportiranim se više nisu mogli dostavljati paketi sa hranom i odevnim predmetima. Pošto se preko Crvenog krsta saznalo da je moguće slanje paketa, osnovan je „Skrb za logore“ kao posebna institucija. No, prema dobijenim izveštajima, zatočenici često nisu primali pakete, ili su oni bili opljačkani. Ipak, posredstvom poverenika Hočevara, omogućen je kontakt odbora Jevrejske opštine i zloglasnog upravnika Jasenovca Maksa Luburića. Jevreji mu nude pomoć oko snabdevanja logora Jasenovca, pa dolazi do povezivanja Jevrejske opštine Osijek (i Zagreba) i „opskrbnog ureda“ Jasenovca. Na poziv ustaša, na pregovore u Jasenovac odlaze članovi odbora Andrija Rip i Vlado Grinbaum. Zahvaljujući postignutom dogovoru u vezi snabdevanja logora Jasenovac, spašen je, u najteže vreme za snabdevanja logora, tokom zime 1941/42, veliki broj ljudskih života.

I ustašama je odgovarao rad „skrbi“, jer se dobrim delom snabdevanje namirnicama prebacuje na ovu organizaciju, čime ustaše štede sredstva.

Pročelnik „skrbi“ bio je Andrija Rip, mladi čovek, neumoran u radu i požrtvovan do krajnjih granica. I ostali mladi ljudi „skrbi“, koji se nisu pravovremeno spasli, odvedeni su, zajedno sa Ripom, avgusta 1942, u Aušvic, gde su pobijeni. Od stalnih članova ove male „leteće

ekipe“ treba spomenuti još: gimnazijalca Ivu Šotena, Zvonka (Levija) Šmita, bravarskog radnika, Zvonka Drajzingera, gimnazijalce Rika Frema, Hermana Haberfelda i Franju Vajsa.

Od druge dekade decembra 1941, započela je ova ekipa užurbane pripreme za prihvat Jevreja u logor Đakovo, kao i za smeštaj jevrejskih izgnanika iz Bosne u mlin „Cerealija“. Ekipa je uredila mlin tako da se prizemlje moglo koristiti kao zajednički prostori, a prvi, drugi i treći sprat su korišćeni za stanovanje. U dogovoru sa ustaškim vlastima, Jevrejska opština Osijek je preuzela održavanje ovog logora. U njega je smešteno oko 1900 osoba, među kojima je bilo i starijih, koje su bile nepokretne i koje je trebalo nositi. Zahvaljujući aktivnosti osječke opštine, veliki broj dece smešten je u osječke porodice i porodice u okolnim mestima (Našice, Vinkovci, Donji Miholjac i druga). U tom radu posebno se angažovala moja ujna Julija Kraus. Članovi „leteće ekipe“ su ovu decu odvodili do njihovih novih mesta boravka. Zbog obimnog posla, koji je trebalo obaviti na vreme, proširen je sastav ekipe, koja je često nazivana „ekipa Đakovo“, sledećim omladincima: Dragutin (Hajim) Kon, Švarc Rojbek, Zdenko Volf, Janoš Kon, Nada (Rahela) Grinvald, udata Salcberger. Na opravljanju i pranju prikupljenih odevnih predmeta radile su: Ljerka Adler, Mina Fišer (udata Montag), Melanka Inself, Lola Atijas, Zlatko Vamošer, Vlado Raus, Branko Polak i Branko Mautner. U okviru jevrejske administracije logora, čiji je upravnik bio Vlado Grinbaum, radili su Ladislava-Lili Gribaum, Ladislav Lederer i Dragutin Glaner. Do februara 1942. godine uslovi života u Đakovičkom logoru bili su snošljivi. Međutim, 24. februara 1942. počinje evakuacija logora Stara Gradiška, a sa njom dolazi do epidemije trbušnog tifusa i dizenterije koja je harala u Staroj Gradiški. To je iziskivalo energičan i uporan rad sanitetske grupe, koju je vodio dr Laci Lederer, a u kojoj su još radili dr Miškolci, dr Nada Jurković i dr Atijas. U akciji dezinfekcije logora radila je cela „leteća ekipa“ uz pomoć nekih starijih lica, kao i ljudi sanitetske struke iz Đakova.

Međutim, 29. marta 1942. upravu nad logorom preuzela je ustaška vlast. Ustaše su odmah zabranile rad „ekipe“ u logoru, tako da od 17. aprila te godine niko od članova ekipe više nije smeo da se pojavi.

Logor Đakovo je rasformiran početkom juna 1942, a zatočenice sa decom iz njega su, u tri željeznička transporta, prebačene u Jasenovac. Prvi transport upućen je 15. juna, a poslednji 5. jula 1942. godine. U transportima je bilo oko 2800 žena i dece, koji su odmah po dolasku u Jasenovac pobijeni.

Na dakovačkom groblju sahranjeno je 569 žrtava ustaškog krvo-
loštva i bezumlja.

PRAVCI SPASAVANJA OSJEČKIH JEVREJA

Posle uvođenja protivjevrejskih zakona u NDH, maja-juna 1941, Jevreji sa područja Hrvatske emigriraju pretežno u Italiju, zatim u Mađarsku, a nekima je uspjelo da stignu do Švajcarske i dalje. Neki su izbegli na područja bivše Kraljevine Jugoslavije, okupirana od strane italijanske armije, tj. na dalmatinsku obalu, južno od Sušaka, te dobar deo zaleđa Dalmacije, sve do Ogulina u Hrvatskoj i Mostara u Bosni, kao i na jadranska ostrva uz dalmatinsku obalu. Tačan broj izbeglica nije nikad ustanovljen, ali se procenjuje da ih je bilo oko 10.000.

Posle deportacije Jevreja iz Osijeka, svima postaje jasno da Jevreji mogu naći spas samo u bekstvu iz NDH. Eventualno prikrivanje kod prijatelja Hrvata bilo je nesigurno, a na odlazak u partizane u početku se odlučivao mali broj Jevreja.

Sem bekstva u pravcu dalmatinske obale (zona pod italijanskom okupacijom), drugi pravac, posebno za osječke Jevreje, vodio je u Mađarsku. Mada su i u Mađarskoj bili doneti protivjevrejski zakoni, veliki broj Jevreja uspeo je da preživi pod tuđim imenom u Budimpešti.

Reka Drava deli Osijek i Baranju, koja je u to vreme bila sastavni deo Mađarske. Mnogi su emigrirali tako što su se iznajmljenim čamcem prebacivali noću na drugu obalu Drave. Došavši preko, dokopali bi se prve željezničke stanice, odakle su obično putovali za Budimpeštu. Neki su pak uz pomoć mađarskih željezničara.

*Najman pored spomenika podignutog
na mestu gde se nalazio logor Tenje*

prelazili u Mađarsku vozovima. Kontrola na mađarskoj strani nije bila rigorozna.

Prema anketi Jevrejske opštine u Osijeku, načinjenoj krajem 1945. godine, iz osječke opštine je emigriralo u Italiju, okupacionu zonu pod vlašću italijanske vojske (teritorija NDH) i u Mađarsku oko 300 lica. Po istoj anketi, ukupno je oko 450 Jevreja iz okoline uspjelo da se spasi strahota genocida na razne načine: ilegalno, emigracijom, odlaskom u partizane i na druge načine.

Hrvatske vlasti su stalno insistirale kod italijanskih da se prema Jevrejima koji žive na teritoriji NDH, okupiranoj od italijanske vojske, sprovode iste mere kao i u NDH. Na kraju je došlo do kompromisa, pa su Italijani preuzeli obavezu da će sve Jevreje iz okupacione zone staviti u koncentracione logore. Tako se stvaraju logori kraj Dubrovnika, u Makarskoj, na Braču i Hvaru i u Kraljevici. Kasnije je stvoren jevrejski deo logora Rab. Međutim, postupak prema Jevrejima u tim logorima bio je human.

IZGRADNJA LOGORA TENJE

Negde početkom marta 1942. raspoređen sam na prisilni rad u Tenje, kao i Kalman Vajs, s kim sam se najviše družio. Tamo je već radilo oko 200 mladih Jevreja i Jevrejki. Gradilište se nalazilo na cesti Osijek–Novi Grad prema selu Tenje. Od radilišta do naših kuća trebalo je, u oba pravca, pešačiti 7–8 kilometara. Prema naredbi vlasti, na tom gradilištu trebalo je da se izgradi naselje u koje bi se uselili Jevreji. Jevreji su stavljeni pred izbor: ili će izgraditi i useliti se u to naselje (praktično geto) ili će biti otpremljeni za Jasenovac. Jasno je da su Jevreji prihvatili prvu alternativu. Jevreji su bili obavezni da se presele u to naselje do juna 1942. godine. Predstavnici vlasti su se, navodno, obavezali da će izgradnja naselja predstavljati „Konačno rešenje Jevrejskog pitanja u Osijeku“ i da osječki Jevreji neće biti deportovani u logore.

Do ovog iseljavanja, kako se kasnije saznalo, dolazilo je pod pritiskom Kulturbunda. Po gradu su se pojavili natpisi na nemačkom jeziku, kao na primer: „Naše strpljenje je pri kraju“, „Jevreji moraju napolje“ i slični.

Verujući u ono što su predstavnici lokalne vlasti zahtevali, Jevrejska opština je razradila plan za izgradnju naselja. Čak su pozvani svi članovi Opštine da se izjasne da li žele da izgrade posebnu sobu za svoju porodicu (ostali bi bili u zajedničkim prostorijama za više ljudi),

što je ujedno zahtevalo uplatu potrebnih sredstava za nabavku građevinskog materijala i nadnice. Opštinari su čvrsto verovali da bi, izgradnjom ovog naselja, osječki Jevreji izbegli sudbinu ostalih svojih sunarodnika u NDH. Koje li iluzije!

Do sredine juna 1942. sve se uglavnom odvijalo po dogovoru. Međutim, objavljen je u „Hrvatskom listu“ jedan članak o „drskom ispadu dveju Jevrejki prema jednom nemačkom invalidu“. Za ovu laž trebalo je da Jevreji snose kolektivnu odgovornost. Organizovana je „Hitlerjugend“* koja je korbačima dočekivala i tukla Jevreje koji su prolazili kroz Novi Grad prilikom odlaska na rad u Tenje.

Krajem juna 1942. rukovodioci radova u Tenju, Volner i Mautner, došli su rano u naselje, veoma uzbuđeni. Ispričali su da je u Osijek došao zloglasni Ivan Tolj, do tada šef policije u Vinkovcima, čija je „zasluga“ bila što su vinkovački Jevreji najvećim delom, još među prvima otpremljeni za Jasenovac i Staru Gradišku. Očigledno je Tolj doveden da bi osječki Jevreji bili što pre preseljeni u naselje Tenje.

Pretpostavljam da je moj otac, preko Žige Volnera, saznao šta se sprema, pa je zamolio moga brata od tetke Ernesta (koji je bio sin „arijevskog“ oca i jevrejske majke), da mi pripremi dokumenta pomoću kojih bih pobegao u Split. Ernest je došao do mene u Tenje da bi se dogovorio o mom bekstvu. Insistirao sam da i za Kalmana obezbedi propusnicu. Ernest je u to vreme bio domobranski podoficir u štabu IV Obskrbiskog zdruga (Inžinjerska jedi-

Faksimil molbe kvesturi i nepopunjene legitimacije pomoću koje je Najman trebalo da iz Splita ode u partizane

* Hitlerovska omladina

nica). U prisustvu Ernesta u domobranskoj uniformi, Kalman i ja smo „išetali“ kroz jedan otvor u ogradi koja još nije bila završena i pošli prema Osijeku. Skrivali smo se oko dve nedelje kod rođaka Ernesta, koji je uspeo da nabavi dve domobranske propusnice za mene i Kalmana. S tim propusnicama, uz mnoge peripetije, stigli smo do Splita.

U Splitu sam, avgusta 1942, uhapšen na ulici pošto nisam imao nikakva talijanska dokumenta. Odveden sam u zloglasni splitski zatvor „Firule“. Jednog dana sam u zatvoru sa ulice čuo zvižduk „Hašomer Hacaira“ – „Hazak veemac“, pa sam se dosetio da bi to mogao biti moj sobni drug Zvonko-Levi Šmit. Uz pomoć ogledalca koje je imao jedan zatvorenik u mojoj ćeliji, video sam Levija na ulici. Odgovorio sam istim zviždukom. Posle nekoliko dana odveden sam do luke u kojoj su u brod ukrcavali Jevreje zatečene bez dokumenata. Tamo je stajao Levi, koji mi je doneo malo stvari. U kapi, koju mi je dao, bila je skrivena falsifikovana nepopunjena lična legitimacija – „legitimatione personale“, uz pomoć koje je trebalo da pobegnem u partizane, ali nisam uspeo da je iskoristim, pošto nisam uspeo da uspostavam „vezu“. Sa mnom su u brod ukrcani i Kalman Vajs i Teo Polak. Iskricali su nas u Novom Vinodolu, gde smo bili u „slobodnoj konfinaciji“. Iz Novog Vinodola prebacili su nas u logor Kraljevicu, a iz Kraljevice u logor na Rabu. Po kapitulaciji Italije stupio sam kao dobrovoljac u Rapski partizanski jevrejski bataljon. Po rasformiranju tog bataljona, raspoređen sam u VII banijsku diviziju, u kojoj sam ostao do demobilizacije novembra 1945. godine.

SUDBINA MOJIH RODITELJA

Po dolasku Tolja, započelo je iseljavanje Jevreja u naselje Tenje, gde je smešteno oko 1.600 Jevreja iz Osijeka i 900 iz okolnih mesta. Uz to, 400 Jevreja je smešteno na Vukovarskoj cesti i 100 lica u jevrejskom staračkom domu. U naselju Tenje mnogi su bili bez krova nad glavom, jer još nije bila završena izgradnja naselja. Na svim sabirnim mestima postavljene su ustaške straže, te je izlazak zatvorenika bio moguć samo uz propusnice. U staračkom domu smešteni su moja majka, sestra Vera i roditelji moje ujne Julije Kraus, nekadašnji nadrabin dr Simon Ungar i njegova supruga Fani. Nadrabin dr Ungar izabran je na taj položaj 1901. godine i do svog penzionisanja uoči Drugog svet-skog rata, sem svojih redovnih dužnosti, bavio se proučavanjem Talmuda, komparativne filologije između jerusalimskog i vavilonskog Talmuda, Midraša i drugih hebrejskih i aramejskih tekstova. Pre odvo-

denja poslednje grupe osječkih Jevreja (22. 08. 1942), među kojima je bio i dr Ungar, svi njegovi radovi predati su – prema dogovoru – katoličkom župniku Bezeckom, koji ih je sačuvao. Posle rata, Ungarova kćerka Julija poslala je sve njegove radove u Izrael gde se nalaze u Univerzitetskoj biblioteci Jerusalima. Pisma iz logora (dr Ungara) sačuvana su kod njegovih unuka Judite i Eve Kraus. U nekoliko pisama nudeno je dr Ungaru da pređe u Mađarsku, ali je on to odbijao jer „želi da ostane sa svojim“ – u prenosnom smislu – sa ostalim osječkim Jevrejima.

Poslednji verski obred obavio je dr Ungar u logoru Tenja, oko 10. avgusta 1942, prilikom venčanja Sonje i Hermana Singera (preživio Aušvic).

Dan pre odvođenja stanovnika Staračkog doma na putovanje bez povratka, tj. 21. avgusta 1942, opisala je Zora Dirnbah (novinar i književnik, kći majke „arijevke“ – Austrijanke i oca Jevrejina), između ostalog, sledećim rečima:

„Sobama Staračkog doma, njegovim dvorištem i hodnicima, od ranog prepodneva, kružili su uplakani ljudi, opraštajući se i od znanih i od neznanih. Kako je vest da će logor biti raspušten i početi deportaciju, dospela među ljude, ostaje nejasno“.

Među onima koji su uspeali da se probiju u Starački dom i donosili svojim rođacima i prijateljima – Jevrejima – nešto za odlazak, nalazila se i Mici Fridman, „arijevka“ – Austrijanka udata za Jevrejina. Zora joj je pomogla da uđe u Starački dom. „Pred Mici Fridman – pisala je Zora Dirnbah – u onom mračnom hodniku, banula je jedna žena sa sitnim, mršavim dečaćićem u naručju, delilo nas je od kapije i ustaškog stražara svega nekoliko koraka. Srećom, stražar nam je bio okrenut leđima. Prišavši gospođi Fridman, mlada je žena očajnički pružala ruke u kojima je bio dečaćić, šapćući pri tome bez daha nekoliko reči mucavih od straha da ih neće stići izgovoriti, da će se stražar okrenuti i tako joj oteti i poslednju nadu: »Uzmite ga, molim vas, spasite ga, ja se zovem Kardoš, on nema ni dve godine, bolestan je, ima dizenteriju, spasite mi makar dete«. Fridmanova je prihvatila malog dečaka Branka – jedan ljudski život je spašen“.

Jevrejska opština je nastojala da što bolje organizuje život na sve tri lokacije. Međutim, dolazi novi udarac: Jevreji iz okolnih mesta (Valpovo, Donji Miholjac, Podravska Slatina, Našice, Đakovo), dovode se takođe u logor Tenje, tako da se broj zatočenika popeo na preko 3000, pa situacija postaje neizdržljiva.

Iz Tenja, Jevreji Osijeka i okoline odvedeni su u Jasenovac, Lo-bograd i Aušvic, avgusta 1942. godine. U to vreme već sam bio dva meseca u Splitu. Stoga sam poglavlje „Konačno rešenje jevrejskog pitanja u Osijeku i NDH“ napisao na osnovu pisama moga oca, porodica Rausnic i Kon, sećanja preživelih logoraša Aušvica, kao i drugih, meni dostupnih dokumenata, odnosno radova.

KONAČNO REŠENJE „JEVREJSKOG PITANJA“ U OSIJEKU I NDH

Odluka o rešenju „jevrejskog pitanja“ doneta je na konferenciji održanoj u Wannsee-u 20. januara. 1942. godine. Fotokopija tog zapisa nalazi se u Jad Vašemu.

Božidar Diklić, dopisnik „Politike“ iz Bona, u svom feljtonu objavljenom u Politici 1996. godine zapisao je: „Jedina država koja je, kao saveznik rame uz rame sa nemačkim trećim Rajhom provela sopstveni pogrom – istrebljenja jevrejskog življa, bila je Pavelićeva marionetska država“. Po Diklićevim istraživanjima, deportovanje Jevreja u Aušvic, obavljeno je u direktnoj saradnji nacističke nemačke i NDH, za šta navodi i više dokumenata kao što su „direktive upravi državnih željeznica za striktno obezbeđenje ovih transporta, pravca kretanja i rasporeda voznog reda“.

Natpis na spomeniku podignutom na mestu bivšeg logora Tenje

NDH je čak plaćala troškove transporta Jevreja u Aušvic.

Ukrcavanje prve grupe u vagone počelo je 15. avgusta po podne. U toj grupi bilo je 700 dece. O sudbini ljudi iz te grupe nikad se nije

ništa pouzdano saznalo. Smatra se da su svi otpremljeni u Aušvic, gde su pobijeni. To tvrdi i preživeli logoraš Arnold Kon.

Drugi transport, između 100 i 300 osoba, krenuo je za Jasenovac 18. avgusta 1942. godine. Od njih se niko nije vratio, što proizlazi iz iskaza jedinog preživelog - Miroslava Auferbera.

Treći transport krenuo je 22. avgusta. Njime su otpremljeni svi Jevreji iz Staračkog doma, Vukovarske 77, Odbora Jevrejske opštine i svi preostali zatočnici logora Tenje. Otpremljeni su čak i oni koji su se morali nositi na nosilima. Iz iskaza svedoka Kona proizlazi, da su starci, bolesni i nemoćni, koji nisu imali nikoga od svoje familije u logoru Tenje, iskrncani u Jasenovcu i tamo likvidirani.

Iz dopisnice mog oca od 22. avgusta 1942. potvrđuje se datum polaska poslednjeg transporta, a koja glasi:

„Dragi sine,

Osijek 22. 08.

Par sati pre odlaska ti se javim. Idemo svi i Mama u Nemačku. Kažu u Graz. Raspoloženje dobro. Nismo ništa zdvojni, nemoj ni ti. Teta ti šalje sve! Mnogo poljubaca tata. I Ungarovi, celi Altershajm idu (Starački dom).“

Od približno 3.000 Jevreja, otpremljenih iz Osijeka tokom avgusta 1942, bilo u Aušvic ili Jasenovac, vratilo se samo desetak lica (Arnold Kon, David Perlstajn, Jelena Grinbaum, Olga Heler, Herman Singer, Ljudevit Rosenberg, Miroslav Auferber...). Prema podacima dobijenim u Jad Vašemu, iz Osijeka i okoline ubijeno je 2.445 Jevreja.

U Osijeku je ostalo približno 115 Jevreja iz mešovitih brakova, kao i mali broj onih koji su uspeali da se sakriju ili su fašisti na njih zaboravili.

Odlaskom poslednjeg transporta „jevrejski problem“ u Osijeku bio je uglavnom rešen, jer je uništeno 92,6% Jevreja iz Osijeka i okoline.

Na cesti Osijek–Tenje, na mestu gde se 1942. godine nalazio Jevrejski logor (geto) Tenje, postavljen je spomenik na kojem piše: „Na ovom mestu bio je fašistički logor kroz koga je prošlo na hiljade rodoljuba ovog kraja. Ovaj kamen-spomenik u znak sećanja i zahvalnosti palih rodoljuba podigao je narod ovog kraja“.

Nisam nikad čuo da je u logoru Tenje, osim Jevreja, bilo zatočenika drugih nacionalnosti.